

272

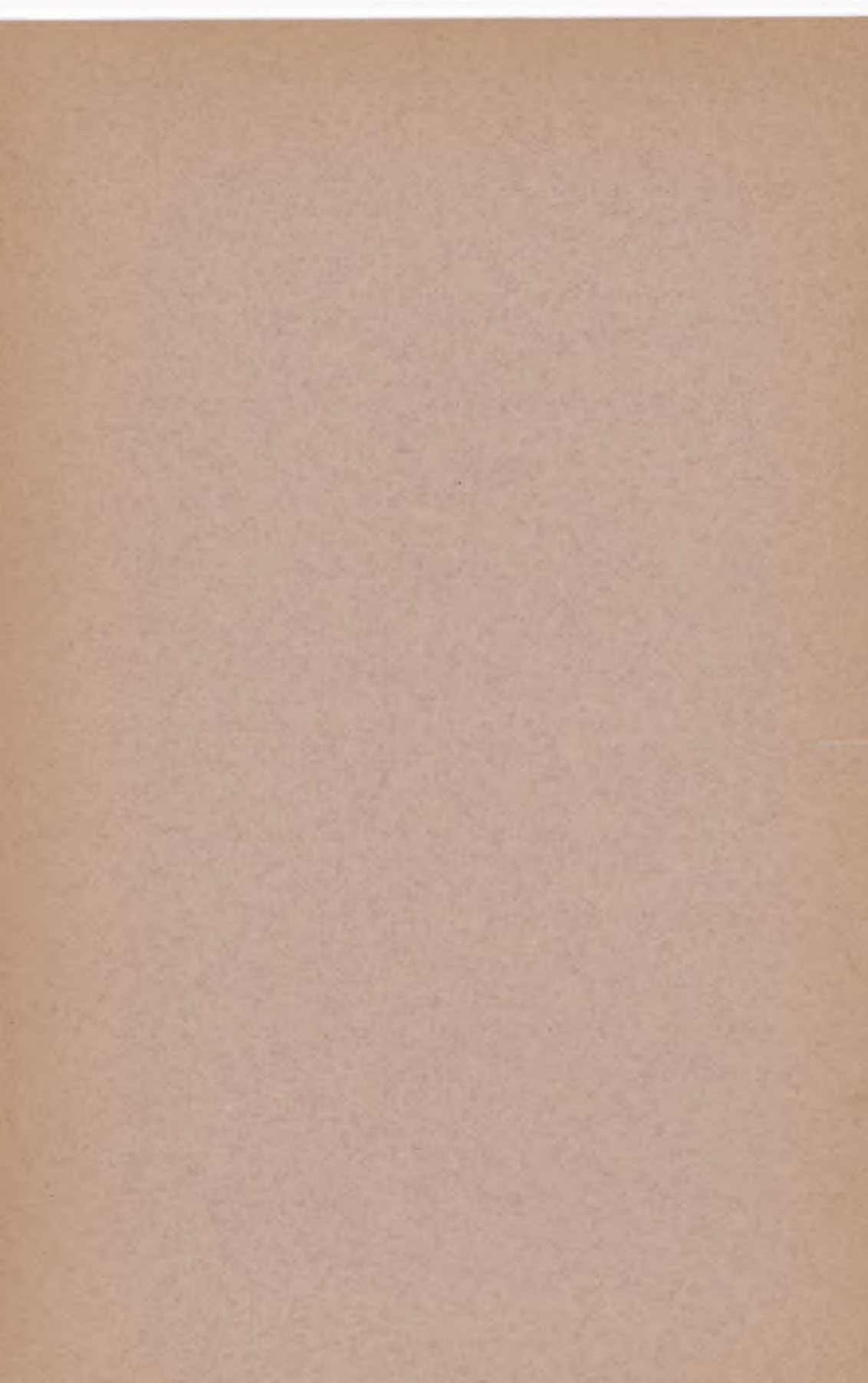
DE THEOLOGIA MORALIS ALS PRACTISCHE WETENSCHAP

REDEVOERING BIJ DE AANVAARDING
VAN HET HOGLERAARSAMBT AAN DE
ROOMS-KATHOLIEKE UNIVERSITEIT
TE NIJMEGEN DEN 23 OCTOBER 1946
UITGESPROKEN DOOR

DR J. A. J. SCHELLEKENS O.P.

DEKKER & VAN DE VEGT N.V.
NIJMEGEN — UTRECHT — 1946

*Mijne heren curatoren, professoren, lectoren en assistenten
dezer Universiteit, dames en heren studenten, en gij allen
die deze plechtigheid met uw tegenwoordigheid vereert;*

Zeer geachte toehoorders,

De Sacra Doctrina, is in het gedeelte, dat men gewoonlijk Theologia Moralis noemt (en waar gesproken wordt over het menselijk handelen, voorzover de mens zich daardoor richt op de volmaakte kennis van God, waarin het bovennatuurlijk geluk gelegen is) een praktische wetenschap¹⁾.

Nu is er in de laatste jaren voor de oorlog onder katholieke filosofen en theologen over de juiste zin van deze stelling nog al het een en ander te doen geweest.

Bij zulk een stand van zaken ligt het voor de hand, dat iemand, die de moraal-theologie te doceren krijgt, rekenschap wil geven over de aard van zijn vak. Dat is het wat ik in deze rede zou willen doen.

In een van zijn artikelen over deze quaestie²⁾ schrijft prof. Deman, dat de voornaamste, zo niet de enige opzet van de moraalwetenschap en de moraaltheologie gelegen is in het vaststellen van de nadere (en naaste) regels voor het menselijk handelen.

Bij het lezen van deze mening krijgt men de indruk, dat de Theologia Moralis een praktische wetenschap is, omdat zij uit de geopenbaarde waarheden, meer speciaal uit de geopenbaarde regels voor 's mensen handelen, nieuwe meer bepaalde en concretere regels afleidt, m.a.w. de moraaltheologie zou een praktische wetenschap zijn, omdat zij een normatieve wetenschap is!

Ontegenzeggelijk springt bij deze omschrijving van de taak der Theologia Moralis haar praktisch-wetenschappelijk karakter in het oog. Zij is een *wetenschap*, daar zij door middel van redenering uit de gelovig aanvaarde geloofswaarheid, in dit geval uit een geopenbaarde regel van handelen, tot het inzicht van iets nieuws komt nl. tot een meer bepaalde en concretere norm voor 't handelen.

Zij is een *practische* wetenschap niet alleen, omdat zij handelt over de agibilia humana (ex parte rerum scitarum), doch vooral, omdat zij juist als normatieve wetenschap naar haar gehele innerlijke structuur op het handelen geordend is (ex parte finis ipsius scientiae). Toch vrees ik, dat deze opvatting bepaalde factoren over 't hoofd ziet of althans niet voldoende in rekening brengt, met het gevolg, dat de taak, die de Theologia Moralis wordt toegedacht, niet alleen beperkt maar zelfs zeer beperkt zal uitvallen.

Zonder enige twijfel heeft de Theologia Moralis met betrekking tot de regels van het menselijk handelen een bepaalde functie, zoals

wij straks zullen zien. Doch dat deze uitsluitend en hoofdzakelijk zou bestaan in het afleiden en opstellen van nieuwe en meer gedetermineerde regels van handelen lijkt ons op de volgende gronden onwaarschijnlijk.

Vooreerst is er het feit, dat de Openbaring zelf reeds behalve algemene regels ook bijzondere en concrete normen aan de hand doet; veel meer dan de mening in quaestie doet vermoeden.

Wanneer men bv. in de Summa Theologia het vraagstuk van de aalmoes, de broederlijke vermaning of het gebed bestudeert, dan staat men niet alleen verwonderd over de concreetheid van de problemen, welke St. Thomas zich daarover stelt, maar ook over het feit, dat hij zich bij de oplossing van die concrete problemen meestal kan laten leiden door een geopenbaarde regel of norm.

Men zou zich in dit verband ook de vraag kunnen stellen, of de gewoonte van de meeste handboeken, om de Theologia Moralis specialis te systematiseren rond de tien geboden, welke slechts de eerste beginselen der wet zijn³⁾ niet mede schuldig is aan het feit, dat men te gemakkelijk aan de rijkdom van de geopenbaarde regels en normen voorbijgaat?

Doch behalve, dat de Theologia Moralis vele regels uit de openbaring ontvangt, zowel algemene als bijzondere, komt er nog het volgende bij! Het nader bepalen van deze ontvangen regels is een functie, waarvoor behalve de moraal-theoloog ook zekere andere instanties in aanmerking komen en zelfs op de eerste plaats, te weten: het officiële gezag, de kerkelijke en burgerlijke overheid, en het niet officiële gezag, de zedelijk hoogstaande elite, die bij de vorming der goede zeden een voorname rol speelt⁴⁾.

Zeker, óók de moraal-theoloog heeft omtrent de positieve-menselijke wet, zowel de kerkelijke als de burgerlijke, meerdere problemen op te lossen bv. de vraag, op welke voorwaarden de afleidingen uit de natuurwet en de nadere determinaties daarvan zin en kracht van wet hebben en in geweten verplichten. Hij oefent in deze dus een rol van verificatie en controle uit. Maar de moraal-theoloog zal toch moeten erkennen, dat de taak om de natuurlijke en bovennatuurlijke regels van handelen (in de Openbaring gegeven) nader te bepalen en van afleidingen te voorzien vóór alles toekomt aan het gezag of de gerechtigde macht.

Wanneer we nu voor ogen houden, dat de Openbaring niet alleen algemene maar ook vele concrete regels voor 's mensen handelen geeft en tevens, dat de nadere bepaling van de bovennatuurlijke en natuurlijke normen vooral het werk is van het officiële en niet officiële gezag, dan wordt het duidelijk, dat de taak der Theologie Moralis als praktische wetenschap, indien deze uitsluitend of hoofdzakelijk wordt gezien in het afleiden van nieuwe en meer gedetermineerde regels uit de geopenbaarde, wel uiterst beperkt zal moeten uitvallen.

Tenslotte is er nog deze moeilijkheid. Wanneer men beweert, dat de Theologia Moralis een praktische wetenschap is, omdat zij uit de geopenbaarde normen nieuwe en meer concrete regels afleidt, loopt men dan niet het gevaar (terwijl men haar praktisch karakter ogenschijnlijk zeer handhaaft) haar wetenschappelijk karakter te verzwakken? Immers: verondersteld, dat er in deze geen verwarring bestaat tussen Theologia Moralis van de ene kant en de Casuïstiek of de Prudentie

van de andere kant (wat niet denkbeeldig is, wanneer men de taak der moraal-theologie uitsluitend of vooral ziet in het afleiden van nieuwe en meer concrete regels uit de geopenbaarde waarheden) dan blijft nog staan, dat wetenschap gaat over noodzakelijk ware conclusies, terwijl de afgeleide regels voor het handelen dikwijls slechts waar zijn en gelden in de meeste gevallen (ut in pluribus)⁵).

Deze bezwaren wettigen o.i. de stelling, dat de Theologia Moralis als praktische wetenschap niet alleen een normatieve functie heeft doch dat haar arbeidsveld veel breder is.

Om dit duidelijk te maken moet ik U even in herinnering roepen de taak van de H. Theologie in het algemeen.

Wil men de taak der theologie adaequaat omschrijven, dan moet men altijd goed voor ogen houden, dat de H. Godgeleerdheid niet slechts wetenschap is, maar zelfs een wijsheid (sapientia). Dat wil zeggen, dat zij niet slechts *uit* de geopenbaarde waarheden, maar ook *over* deze zal en moet redeneren. Immers de H. Godgeleerdheid kan als wijsheid d.i. als hoogste wetenschap de verduidelijking en de verdediging harer beginselen niet overlaten aan een andere (hogere) wetenschap, doch moet die zelf ter hand nemen. Vandaar moet de theologie een drie-voudige taak vervullen nl. de geloofswaarheid verduidelijken (voorzover dit mogelijk is), uit haar conclusies afleiden en haar verdedigen.

Zij moet de geloofswaarheid verduidelijken. Natuurlijk „zullen wij zodoende nooit het mysterie opheffen, want het vermogen van menschelijk inzicht reikt niet zover, dat het geheim van Gods verborgen leven gezien wordt. Maar de natuurlijke begrippen, die in de aanname van het geloofsgeheim dienst doen, laten verduidelijking en analyse toe, waardoor de betekenis der geopenbaarde waarheid meer in het licht komt. De theoloog, die het geloofsgegeven voor zich uitlegt, begrijpt beter de zin van het geloofsartikel dan de niet theologisch-geschoolde gelovige, al kan hij het geopenbaarde mysterie niet zo verduidelijken, dat hij het niet meer uit geloof maar uit inzicht aanneemt. Het geloofde goddelijke voorwerp blijft geheim, de zin der geloofsuitspraak wordt beter begrepen”⁶).

Nu moet men echter niet menen, dat de verduidelijking van de geloofswaarheid een ondergeschikte functie van het H. Godgeleerdheid zou zijn. In tegendeel is die verduidelijking juist een taak van eminent belang. Immers daarvan hangt niet alleen af de vruchtbaarheid der redenering, waardoor de theoloog uit de geloofswaarheid conclusies afleidt, maar ook stelt deze hem in staat de geopenbaarde waarheid beter te verdedigen.

Nu is het waar, dat de Theologia Moralis naar haar doel onderscheiden is van de Theologia Dogmatica⁷). De eerste immers heeft de beïnvloeding van 's mensen handelen tot doel en is daarom een praktische wetenschap, terwijl de laatste op de beschouwing gericht is. Doch bij dit onderscheid in doel blijft de taak van de Theologia Moralis als *wetenschap* even breed als die der Theologia Dogmatica. Daarom gaat het o.i. niet aan de functie van de moraal theologie te beperken tot de normatieve (d.w.z. tot het afleiden van nadere en meer concrete regels voor 's mensen handelen uit de geopenbaarde).

Haar taak als (practische) *wetenschap* is deze: de gegevens der openbaring, die het menselijk handelen betreffen, te verduidelijken,

daaruit door redenering conclusies afleiden, en te verdedigen en ik zou er nog bij willen voegen : dit alles zodanig systematiseren, dat het bovennatuurlijk handelen in zijn psychologische en morele structuur, in zijn oorzaken en wetten, in zijn vormen en toestanden meer doorzichtig wordt. De Theologia Moralis als practische *wetenschap* moet, uitgaande van de gegevens der Openbaring en gebruik makende van de natuurlijke waarheden, ons vóór alles meer en beter inzicht trachten te geven in het bovennatuurlijk leven en wat daarmee samenhangt !

Dit is thans zeker de opvatting van St. Thomas over de Sacra Doctrina als practische wetenschap. Dit blijkt overduidelijk uit zijn Ia—IIae en IIa—IIae.

De Theologia Moralis is voor hem *practisch*, omdat zij zich ten doel stelt invloed uit te oefenen op het menselijk handelen en zij is *wetenschap*, omdat zij dit verwezenlijkt door, uitgaande van de geopenbaarde waarheden, het bovennatuurlijk leven (in zijn wezen en opbouw, in zijn oorzaken en wetten, in zijn vormen en staten), zover als mogelijk is, begrijpelijk te maken.

Wij kunnen de opvatting van St. Thomas over de Theologia Moralis als practische wetenschap misschien het beste toelichten met het idee, dat Socrates, Plato en Aristoteles zich omtrent de Filosofia Moralis vormden. Wat bedoelden deze, toen zij de moraal filosofie in het leven riepen ?

Hun opzet was zeker niet het zedelijk leven te scheppen. Zij behoefden het niet te scheppen om de eenvoudige reden, dat het natuurlijk zedelijk goed en slecht leven bestond *en gegeven* was. Het zedelijk leven was een feit, vóórdat zij er over na begonnen te denken⁸). Men hoeft er de Ethica van Aristoteles maar op na te slaan om te constateren, dat zijn definities van de morele deugden steunen op feitelijk leven, op concrete gegevens. Doch het zedelijk leven, dat zij rondom zich aantreffen als een bestaand feit, werd geleefd en geleid met behulp van een primitieve en vulgaire kennis, een min of meer gelukkig en volledig empirisme, hier en daar met behulp van enig fragmentarisch denken.

Socrates en zijn navolgers nu wilden de leiding van het zedelijk leven boven de wisselvalligheden en onzekerheden der empirie uitheffen en daarom streefden zij naar een wetenschappelijke en wijsgerig verantwoorde kennis daarvan. Zodoende maken zij de leiding van het zedelijk leven niet alleen meer zeker en gemakkelijker maar ook schiepen zij daarmee de mogelijkheid om heersende regels van handelen te verifiëren en indien nodig te verbeteren. Hun moraalfilosofie moge tekorten hebben ; toch is daarmee voor de eeuwen bewezen, dat er over 's mensen handelen een wetenschap mogelijk is en dat de leiding daarvan niet noodzakelijk aan een empirisme alleen behoeft overgeleverd zijn.

Wat zij geprobeerd hebben en tot stand gebracht met betrekking tot het natuurlijk zedelijk leven, dat wil St. Thomas bewerken voor het bovennatuurlijk leven. Ook hij staat voor een gegeven nl. het feit van het bovennatuurlijk leven, waarvan hij het bestaan kent uit de openbaring. Uitgaande nu van alles wat de Revelatie over dat leven zegt, en gebruikmakende van wat zijn christelijke voorgangers daarover hadden gedacht en zelfs van wat de heidense wijsgeren over

het natuurlijk zedelijk leven hadden achterhaald, bouwt hij een Theologia Moralis op, waarvan het kenmerk is, dat zij ons het bovennatuurlijk leven in zijn doel, wezen, principen, etc. meer begrijpelijk maakt. M.a.w. de Theologia Moralis neemt bij hem, gelijk de moraal filosofie bij Aristoteles, de vorm aan van een wetenschap!

Nu kan men de vraag stellen: loopt met deze opvatting van de Theologia Moralis als wetenschap haar practisch karakter geen gevaar? Of anders geformuleerd: is met het (voorzover mogelijk) begrijpelijk maken van het bovennatuurlijk leven het bovennatuurlijk handelen van den mens wel te beïnvloeden?

Er zijn er velen, die volmondig zullen toegeven, dat de Theologia Moralis, gelijk deze vervat is in de Ia—IIae en IIa—IIae, een wetenschap is in bovenbedoelde zin, maar daarom juist staan zij misschien sceptisch tegenover haar practisch karakter!

Inderdaad is het een feit, dat de kennis van de moraaltheologie niet noodzakelijk het daadwerkelijk goed handelen tot gevolg heeft. Zij is dus *niet afdoende* practisch. De verklaring van dit feit ligt hierin, dat de mens een samengesteld wezen is. Hij is niet alleen een redelijk maar ook een zinnelijk wezen. Hij kan verkeerd handelen ondanks zijn kennis van het goede, zelfs al zou dit een wetenschappelijk verantwoord kennis zijn. De mening van Socrates, dat wetenschap en deugd; onkunde en zonde identiek zijn, was dan ook een vergissing⁹⁾.

Het daadwerkelijk goed handelen is afhankelijk, behalve van de kennis van wat volgens de rechte rede is, ook van de ingesteldheid op het goede en tenslotte van het practisch beleid!¹⁰⁾ Strikt gesproken kunnen deze voorwaarden in iemand vervuld zijn onafhankelijk van de kennis der moraaltheologie.

Doch de vraag is of de kennis daarvan geen invloed heeft op deze voorwaarden en factoren. Zou dat zo zijn dan is bewezen, dat de moraaltheologie niet slechts een *wetenschap* maar tevens een *practische* wetenschap is. In dat geval immers heeft zij middellijk die factoren invloed op het daadwerkelijk (goed) handelen. Laten wij dat eens wat nader onderzoeken.

Het daadwerkelijk goed handelen is op de eerste plaats afhankelijk van de kennis van wat volgens de rechte rede is.

Nu behandelt de Theologia Moralis vooreerst, wat wij onder de rechte rede hebben te verstaan¹¹⁾. Zij is de rede, die deel heeft aan de Eeuwige Wet Gods d.w.z. de rede, welke doelgerichtheden, die God in Zijn wijsheid en beleid in den mens neerlegde (bij de schepping en de herschepping door de genade), erkent, hetzij met het natuurlijk verstand hetzij door het licht des Geloofs, en deze erkende doelgerichtheden op de juiste wijze interpreteert en aanvult. M.a.w. de deelname aan de Eeuwige Wet zijn de natuurwet (de natuurlijke en bovennatuurlijke), de goddelijke wet en de menselijke wet, deze laatste althans op bepaalde voorwaarden.

Vervolgens weidt de moraaltheologie in den brede uit over het wezen en de eigenschappen van die verschillende wetten, haar onderlinge verhouding en tenslotte over de zin en de betekenis daarvan¹²⁾.

Wij stellen nu de vraag: heeft dit alles practische waarde d.w.z. beïnvloeden die beschouwingen op enigerlei wijze het daadwerkelijk goed handelen? Ongetwijfeld. Immers er gaat van die beschou-

wingen een invloed uit op de drie factoren, waarvan het daadwerkelijk goed handelen onmiddellijk afhankelijk is. Niet alleen wordt door deze studies de kennis, van wat volgens de rechte rede is, verdiept en vervolledigd, doch ook zal daardoor het practisch beleid veel vergemakkelijkt worden. Zo kan bv. alleen het inzicht in de belangrijkheid van de verschillende wetten en haar geboden het practisch beleid bij een rechtsconflict afdoende helpen¹³). Maar er is meer. Dat St. Thomas, ondanks het respect, dat hij voor de Wet heeft, toch aan de dispensatio, de interpretatio en de cessatio legis een plaats kan geven, vindt hierin zijn grond, dat hij een verantwoorde conceptie heeft ook van de betrekkelijkheid der geschreven of positieve wet. In dit verband kunnen wij ook wijzen op zijn leer over de billijkheid (de epikeia of aequitas). St. Thomas kent niet, gelijk sommige latere Theologen, zoals wij aanstonds zullen zien, de opvatting, dat er een wezenlijke oppositie zou zijn tussen de Vrijheid en de Wet. Maar van de andere kant weet hij, dat er tekorten kunnen bestaan in de geschreven wet, omdat de wetgever niet alle concrete gevallen kan voorzien. Bij zulk een tekort bevrijdt hij ons van de letter der wet om ons trouw te doen zijn aan de geest, die haar dicteerde. Dat is de zin van zijn leer over de billijkheid! Het gaat hem in dit leerstuk niet hierom: de vrijheid, zo gauw er maar een gunstige kans is, van haar banden te ontdoen. Integendeel hij ontslaat van de letter om de vrijheid gebonden te houden aan de geest der wet. Geheel deze leer wordt gedragen door de conceptie en de idee van het geestelijk en spiritueel karakter der gerechtigheid, welke door de geschreven wet niet altijd adaequaat kan worden uitgedrukt¹⁴). Zonder twijfel heeft het gebruik der epikeia ook gevaarlijke kanten, maar daarom zal St. Thomas in zijn leer met grote zorg de regels vaststellen, die het gebruik ervan beheersen moeten¹⁵).

Zo hebben dus de theologische beschouwingen over de Wet onmiskenbaar invloed én op de kennis van hetgeen volgens de rechte rede is én op het practisch beleid. Doch waar ik vooral op wilde wijzen is het volgende. De Theologia Moralis der Wet is ook van eminente betekenis met betrekking tot 's mensen ingesteldheid op het goede. St. Thomas laat zich bij zijn theologische beschouwingen over de Wet vóór alles leiden door de Openbaring, die de Wet ziet als een hulpmiddel voor den mens op de weg naar het bovennatuurlijk geluk. „Lucerna pedibus meis verbum tuum et lumen semitis meis: Uw woord is een lamp voor mijn voeten en een licht op mijn pad” Ps. 118 v. 105. Dit blijkt reeds uit de plaats, welke hij in de Ia—IIae aan het tractaat over de Wet geeft. Voor hem staat in de leer over de Wet niet het idee der verplichting op de voorgrond, nog veel minder dat van de dwang. De Wet, d.w.z. de natuurwet (de natuurlijke en bovennatuurlijke) en de positieve wet (de goddelijke en menselijke) is hem veel meer een licht, dat God middellijk het natuurlijke of door het geloof verhelderde verstand doet schijnen op 's mensen levensweg. In de geboden let hij niet vóór alles op het „gij zult”, maar veel meer op het feit, dat zij de verstandelijke uitschrijvingen of weergave zijn van onze diepste en beste aspiraties en exigenties¹⁶). Diep in den mens — aldus St. Thomas¹⁷) — is, reeds van nature, een neiging, ja een schrei, naar totale overgave en toewijding. Sinds de erfzonde is deze gekwetst en

overstemd door het egoïsme, doch de genade van den Christus heeft die oorspronkelijke neiging hersteld en zelfs verheven. Daarom luidt het eerste en grootste gebod: „Gij zult den Heer uw God beminnen met heel uw hart, met heel uw ziel en heel uw verstand”¹⁸). Zeker het was de Christus, Die ons dit gebod gaf, maar dat behoeft nog niet noodzakelijk heteronomie te betekenen. Immers, zoals St. Paulus zegt¹⁹): „De Geest van God woont in U en Hij, die de harten doorgrondt, Hij weet waar de geest naar verzucht”. M.a.w. dit gebod van den Christus is de vertolking van datgene, waarnaar het kindschap Gods in ons zucht en kreunt; doch dat wij zélf om onze onkunde niet onder woorden kunnen brengen!

Kant met zijn leer over de categorische imperatief zou niet slechts verwonderd staan bij zulk een opvatting van de zedenwet, hij zou er zelfs verontwaardigd over wezen. Want de Wet is voor hem niet iets, dat dient, maar dat integendeel gediend moet worden! Kant overdrijft; maar zijn categorische imperatief (ook al blijft deze in zijn leer zwevend en onverantwoord) was een verdienstelijke reactie tegen een heilloze onderschatting van de waarde der Wet. Deze is een erfstuk der Renaissance. Zij toch aanvaardde wezenlijke oppositie tussen de Vrijheid en de Wet. Deze laatste werd niet meer gezien als een zegen, zelfs niet meer als iets verplichtends, doch alleen als een dwangmiddel voor de vrijheid, en het is zaak den vrijen mens daarvan, zoveel als mogelijk is, te ontdoen. Wij behoeven niet te zeggen dat deze opvatting over de Wet ver van de leer van St. Thomas af staat. Het is dan ook helemaal niet zeker, dat het alles winst was, toen bepaalde theologen dit erfstuk der renaissance binnenhaalden in de *Theologia Moralis* en daarmee haar geest van het objectivisme keerde naar het subjectivisme. Niet alleen de continuïteit van de middeleeuwse moraaltheologie en de moderne ging daarmee verloren maar de zwenking van het objectivisme naar het subjectivisme betekende een breuk, die met de distinctie tussen „une théologie morale spéculativement pratique” en „une théologie pratiquement pratique” niet geheeld is, zoals o.m. Maritain meent²⁰).

Samenvattend kunnen wij dus zeggen: voor St. Thomas en de hele middeleeuwse moraaltheologie is de Wet uiteraard iets, wat leidt tot het goede (*Lex est quaedam rationis ordinatio ad bonum commune*²¹) en bij gevolg iets beminnelijks. Volgens hun leer ontleent de Wet haar verplichtend karakter aan de voor de menselijke volmaaktheid onmisbare goederen, waartoe zij de weg wil wijzen. Haar dwangkarakter heeft alleen zin en betekenis voor hen, die niet van goede wil zijn²²). Dergelijke theologische beschouwingen over de Wet sluiten niet alleen nauwer aan bij Gods openbaring, zoals o.m. blijkt uit Ps. 118, waar de zegeningen der Wet in alle toonaarden en variaties worden bezongen, maar ze hebben ook onmisbaar praktische betekenis, omdat zij behalve buitengewoon verhelderend bovendien hartveroverend kunnen werken.

Nu is het verwonderlijke, dat St. Thomas ondanks deze gunstige opvatting van de Wet, toch zijn theologische *Theologia Moralis specialis* (dus de *IIa—IIae*) niet systematiseert rond de geboden of „*praecepta*” zoals in vele moraaltheologische handboeken het geval is. Integendeel besteedt hij daarover slechts enkele *quaestiones*, terwijl hij de volle aandacht schenkt aan de intrinsieke bronnen (*ressources*) van het

goede en het kwade in den mens. Het zou te lang zijn, moesten wij hier de reden van deze handelwijze uitvoerig en gedocumenteerd uiteenzetten²³). Daarom in het kort het volgende. Vooreerst: hij gebruikt als stramien van zijn speciale moraaltheologie niet de tien geboden of de Decaloog. De gronden daarvan zijn deze. De Decaloog zegt niets over de gaven en vruchten van den H. Geest en de evangelische raden. Bovendien bevat hij niets of heel weinig aangaande de geboden betreffende het Geloof, de Hoop, de Liefde, de Bezonnenheid, de Sterkte en de Matigheid. Zelfs in de geboden over de Rechtvaardigheid is de Decaloog onvolledig en bovendien grotendeels negatief.

Vervolgens: hij systematiseert zijn IIa—IIae zelfs niet rond het geheel der geboden (de praeceptis), omdat volgens hem de moraaltheologie handelt over de opgang van het redelijk schepsel naar God (de motu rationalis creaturae in Deum²⁴)) en deze wordt door de geboden onvolledig uitgedrukt. Immers behalve de negatieve en positieve geboden zijn er nog de evangelische raden en de gaven van den H. Geest, waardoor de mens gemakkelijker en sneller tot God komt.

St. Thomas handelt in het pars specialis van zijn *Theologia Moralis* over de ingestorte goddelijke en zedelijke deugden, over de gaven van den H. Geest, die daaraan corresponderen; over de ondeugden, die er aan tegengesteld zijn, en tenslotte over de positieve en negatieve geboden, die op de daden dier deugden en ondeugden betrekking hebben. „Et sic”, aldus St. Tomas, „nihil moralium erit praetermissum”²⁵).

Dus — zoals wij reeds zeiden — beschouwingen over de intrinsieke bronnen van het goede en het kwade en dat niet alleen van het christelijk leven in het algemeen, maar ook van het christelijk leven in zijn bijzondere vormen.

Hebben nu deze theologische beschouwingen, die erop gericht zijn de structuur van 's mensen bovennatuurlijk organisme meer doorzichtig te maken, een praktische waarde? Gaat daarvan invloed uit op 's mensen handelen?

Ik zou het antwoord op deze vraag willen geven met een gewone en voor dit onderwerp zelfs een enigszins profane vergelijking. Men kan iemand auto leren rijden door hem de manoeuvres van het sturen, de handgrepen voor de versnelling, het gebruik der remmen enz. te leren, in één woord, door hem bepaalde regels van handelen bij te brengen. Maar men kan iemand dat leren en hem tevens het mechanisme, de bouw of de constructie van zijn auto verklaren door deze op papier of in de werkelijkheid eens te demonstreren. Iedereen ziet onmiddellijk in, dat het rijonderwijs in het laatste geval niet alleen grondiger maar ook meer praktisch zal zijn, en wel in deze zin, dat de kennis van het mechanisme zich zal doen gevoelen bij het rijden en dit onwillekeurig zal beïnvloeden. De chauffeur in quaestie zal zich niet alleen meer zeker voelen (mocht er iets mankeren, dan weet hij te bepalen wat het kan zijn) maar hij zal ook gemakkelijker en veiliger rijden. Hij kent voortaan niet alleen de regels, maar hij weet ook waarom zij er zijn en, wat nog voornamer is, hij weet welke mogelijkheden zijn wagen hem biedt.

Zo is het ook met het bovennatuurlijk leven. Vanzelfsprekend moeten

wij hier het nodige voorbehoud maken, want wij staan bij het bovennatuurlijke ondanks alle toelichtingen der moraaltheologie, altijd tegenover een geheim vol goddelijk iets²⁶). Strikt genomen is voor ons bovennatuurlijk leven niet nodig, dat wij de Theologia Moralis in haar geheel kennen. Toch zal het een grote winst zijn wanneer wij ons in haar uiteenzettingen verdiepen, daar ieder beter en vollediger inzicht in de structuur en de opbouw van het bovennatuurlijk leven ons in staat zal stellen het gemakkelijker en veiliger te leven en te leiden. Wij kennen dan immers niet alleen de wetten maar ook de mogelijkheden ervan!

Hoe zou anders, indien de kennis der moraaltheologie uiteraard geen invloed had op het (bovennatuurlijk goed) handelen de schuldige verantwoordelijkheid van iemand, die ondanks die kennis zondigt, kunnen toenemen? Iets, wat toch wel niemand bestrijden zal! Ook uit dat bewustzijn blijkt het praktisch karakter van de Theologia Moralis als wetenschap.

Doch er is meer. De theologische beschouwingen over de ingestorte goddelijke en zedelijke deugden en over de gaven van den H. Geest, hebben niet alleen praktische waarde, omdat zij de structuur van het bovennatuurlijk leven min of meer doorzichtig maken en aldus de leiding ervan vergemakkelijken en beveiligen; zij hebben ook praktische waarde, omdat zij de wil van het goede, waarvan het daadwerkelijk goed handelen primair afhangt, kunnen wekken en verstevigen. Wie waardering heeft voor het bovennatuurlijk goede en edelmoedige en daarnaar oprecht verlangt, zal bij de bestudering van de Theologia Moralis in haar beschouwingen over de deugden en haar daden, over de gaven van den H. Geest en haar vruchten en zaligheden, in beide bevestigd worden.

Gelijk nu de beschouwingen der moraaltheologie over de bronnen van het goede invloed hebben op het handelen, zo zijn ook haar uitweidingen over de bronnen van het kwaad van een onmisbaar praktisch belang! Men kan wel eens glimlachen bij de quaestie over de Hoofdzonden en haar dochters; doch wie durft toezien, terwijl men het zoeklicht der theologische beschouwing laat schijnen over de zonde en haar oorzaken in den mens (te weten: de ongeregelde eigenliefde, welke zich vertakt in de drie begeerlijkheden die op haar beurt uitlopen op de zeven hoofdzonden met haar kankerende en ruïneuse nasleep) zal stil worden bij die „adderkluwe” en zich wapenen met een onvermoeibare waakzaamheid. Dergelijke beschouwingen zullen de bittere ernst openbaren van het woord van St. Paulus „de Zonde kwam in overvloed”²⁷). De ernst — niet een somberheid, want, en dat is onze troost, „de genade kwam in rijker overvloed”. Daarvan vooral geeft de Theologia Moralis van St. Thomas in haar tractaten over de Genade, over de ingestorte goddelijke en zedelijke deugden en over de gaven van den H. Geest ongetwijfeld een voor het praktisch leven vollediger en meer bezielend idee dan de vele z.g. praktische moraalhandboeken.

De theologische beschouwingen van de Ia—IIae en de IIa—IIae over de bronnen van het goede en het kwade in den mens doen ons beter begrijpen de (toegepaste) zin van St. Paulus' woord „Wij bezitten deze schat (doch) in lemen vaten”²⁸). En het praktische resultaat ervan ligt

kort en bondig uitgedrukt in deze dubbele vermaning van het Evangelie „Weest waakzaam” en „Vertrouwt”.

Doch nergens treedt het practisch karakter van de moraaltheologie meer aan het licht dan in haar beschouwingen over de deugd van bezonnenheid of voorzichtigheid (Prudentia)²⁹⁾.

Helaas heeft het tractaat over het geweten in vele moderne handboeken der moraaltheologie de behandeling van de bezonnenheid of prudentia grotendeels, zo niet geheel verdrongen.

Ook St. Thomas besteedt aandacht aan het geweten. Hij behandelt daarvan het wezen en zijn soorten, zoals: het dwalende en het ware; het twijfelende, het menende en het zekere: tenslotte ook de problemen die daaruit voortvloeien. Meerdere latere moraaltheologen zijn op verscheidene punten afgeweken van de oplossingen, welke St. Thomas en de moraaltheologie der Middeleeuwen in het algemeen voor deze problematiek aan de hand deden. De geschiedenis der moraaltheologie heeft echter bewezen, dat deze afwijkingen niet bepaald een winst waren. (Wij denken hier bv. aan het gebruik van het principie „Lex dubia non obligat”, waarvan men abusievelijk St. Thomas tot beschermheer promoveerde en aan het feit, dat men de ware zin van de „probabilitas” verloor.) Doch wij behoeven daarop hier niet verder in te gaan. Voor ons is het voldoende erop gewezen te hebben, dat St. Thomas in zijn *Theologia Moralis* aandacht schenkt aan het geweten en de vraagstukken, die daarmee samenhangen. Toch moet men in de moraaltheologie van St. Thomas het zwaartepunt niet zoeken in een tractaat over het geweten, maar veel meer in de verhandeling over de kardinale deugd van Prudentia. En wij zijn van mening, dat het practisch wetenschappelijk karakter van zijn *Theologia Moralis* daaruit meer spreekt dan uit de „*Quaestiones de Conscientia*”.

De morphologie van het geweten laat ons zien, dat de kennis van het concreet morele bepaalde onvolmaaktheden kan insluiten bv. dwaling, twijfel of mening, en de moraal theologie over het geweten doet ons, bijgevolg, de regels aan de hand waarnaar wij in zulke gevallen 's mensen handelen te beoordelen of te richten hebben. In zover is zij van een onmisbaar practisch belang.

Doch de *Theologia Moralis* met het accent op het tractaat over de Prudentia wil meer. Zij wil den mens opvoeden niet slechts tot oordelen, maar tot effectief handelen overeenkomstig de rechte rede. Haar bedoeling is niet alleen de onvolmaaktheden in de kennis van het concreet goede tot een minimum te reduceren, maar vooral te voorkomen, dat het practisch oordeel zou mislukken of zonder daadwerkelijke gevolgen zou blijven. Dat is de reden, waarom dit tractaat niet slechts spreekt over de cultuur van het practisch verstand, (meer bijzonder in zijn functies ten opzichte van het particuliere of concrete³⁰⁾) maar ook over de cultuur van het redelijk en zinnelijk gemoed door de ingestorte goddelijke en zedelijke deugden. Daarmee maakt men voor het handelen *hic et nunc* ook de zg. kennis door neiging (*scientia connaturalitatis*) mobiel. Niet dat de neiging (*connaturalitas*) van de deugd naar het concreet goede iedere dwaling noodzakelijk uitsluit³¹⁾; maar zij is toch zeker de sfeer, waarin het objectief concrete goede de meeste kansen heeft ontdekt te worden. In ieder geval voert zij tot het zg. „*verum practicum*”. Doch deze

cultuur van het redelijk en zinnelijk streefvermogen door de deugden wordt vooral ingeroepen om de eigenlijke taak der Prudentia te verzekeren. En deze taak bestaat in het metterdaad bevelen en verwerkelijken van het zedelijk goede. Daarom is juist in dit tractaat het practisch wetenschappelijk karakter der moraaltheologie zo duidelijk!

Deze enkele voorbeelden welke wij ontleenden aan de Theologia Moralis over de rechte rede of de Wet, over de bronnen van het goede en het kwade in den mens nl. de Deugden en de Ondeugden en tenslotte over de Prudentia, bewijzen o.i. dat een Theologia Moralis als die van St. Thomas, niet alleen een wetenschap doch ook een practische wetenschap is. Immers de invloed van dergelijke theologische beschouwingen op het bovennatuurlijk goed handelen en leven is onloochenbaar en deze invloed is tweevoudig. Vooreerst krijgt men daardoor beter inzicht in de factoren, die het goed handelen beheersen, zodat dit zeker vergemakkelijkt zal worden. Vervolgens zal ook de wil om het bovennatuurlijk leven te leven door deze beschouwingen gewekt en mogelijk zelfs gewonnen worden!

Resumerend kunnen wij dus zeggen ³²⁾:

De Theologia Moralis van St. Thomas is de practische wetenschap van het bovennatuurlijk leven. Zij is een *wetenschap*, want zij maakt het bovennatuurlijk leven, uit de openbaring gekend, in het algemeen en in het bijzonder (zover als mogelijk is) begrijpelijk en inzichtelijk. Zij is een *practische* wetenschap niet alleen vanwege datgene waar-
óver zij handelt (nl. het bovennatuurlijk leven of handelen) maar ook omdat zij door het bovennatuurlijk leven begrijpelijk te maken den mens in staat stelt dit leven gemakkelijker te leiden en vollediger te waarderen en lief te hebben.

Nu blijft er tenslotte nog één vraag en wel deze: is het begrijpelijk maken van het bovennatuurlijk leven (voor zover dit mogelijk is) misschien toch geheel geordend op de normatieve functie d.w.z. op het bepalen van de nadere en meer concrete regels voor 's mensen handelen?

Zou dat het geval wezen, dan is de Theologia Moralis zo niet uitsluitend dan toch hoofdzakelijk een normatieve wetenschap en bijgevolg moet men daarin de eerste grond voor haar practisch karakter zoeken. Wat daarvan te zeggen?

Men kan niet bestrijden dat het begrijpelijk maken van het bovennatuurlijk leven in zijn structuur, principen en vormen enz. het bepalen van nadere regels voor het handelen tengevolge zal hebben. Daarom is deze normatieve taak één van de functies der moraaltheologie.

Een ware en volledige Theologia Moralis kan niet volstaan met een stel algemene beschouwingen. Het is haar niet voldoende uit te weiden over het bovennatuurlijk handelen en de principen daarvan in het algemeen ³³⁾. Zij zal ook de deugden en daden, die ieder mens als individu als sociaal en politiek, en als op God gericht wezen passen, afzonderlijk beschouwen. Zelfs moet zij aandacht schenken aan de verschillende vormen, staten en taken van bovennatuurlijk leven en de daaruit voortvloeiende concrete regels van handelen opstellen ³⁴⁾. Hier ligt dan ook de reden, waarom het overbodig is en verwarrend werkt, wanneer aan de Theologia Moralis, zoals St. Thomas haar concipieerde

en gestalte gaf, een van haar onderscheiden Theologia Spiritualis wordt toegevoegd, waarvan de taak dan zou bestaan in het opstellen van de nadere en meer concrete regels voor het bovennatuurlijk leven³⁵). Het (veel aanvaarde doch meestal vaag verantwoorde) onderscheid tussen de Theologia Moralis en de Theologia Spiritualis wijst op een wanbegrip aangaande de veelheid van functies der éne moraaltheologie. Tegen dat wanbegrip wijzen op de taak der Theologia Moralis, welke gelegen is in het opstellen van de nadere (en naaste) regels voor het bovennatuurlijk leven heeft zeker zin en is ten hoogste opportuun. Doch men moet van de andere kant de normatieve functie niet overdrijven.

De Theologia Moralis is één wetenschap met verscheidene functies³⁶). Haar *primaire* functie is o.i. gelegen in het begrijpelijk maken van het bovennatuurlijk leven in het algemeen en in zijn bijzondere vormen. Haar *secundaire* functie bestaat in het opstellen van de nadere en concrete regels van handelen. Wij loochenen dus niet de normatieve taak van de Theologia Moralis, doch wij zien daarin niet haar hoofdtak maar een aan de eerste functie ondergeschikte en daarvan afhankelijke.

De argumenten voor deze zienswijze hebben wij boven uiteengezet, doch ik zou er hier nog graag even in het kort op terug willen komen. Ons eerste argument was, dat wij uit de openbaring reeds vele en nadere concrete regels van handelen ontvingen en deze bijgevoel door de Theologia Moralis niet meer afgeleid of opgesteld behoeven te worden. Het is wellicht goed op te merken, dat dit argument ook opgaat in de natuurlijke orde, voor het natuurlijk zedelijk leven, waarmee zich de Filosofia Moralis bezig houdt. Ook in het natuurlijk zedelijk leven zijn reeds vele, wellicht de meeste, regels van handelen gegeven niet alleen de algemene doch ook de bijzondere! Immers het zedelijk leven werd geleefd, vóórdat de mens er over begon na te denken. Ook van de Filosofia Moralis is de primaire taak het natuurlijk zedelijk leven inzichtelijk en begrijpelijk te maken om het vervolgens gemakkelijker te kunnen leven. In afhankelijkheid daarvan zal zij de nadere regels voor het handelen vaststellen en de reeds bestaande verifiëren, of, indien nodig, verbeteren. In ons tweede argument brachten wij naar voren, dat het opstellen van de nadere regels voor het handelen, voor zover deze nog niet met de Openbaring gegeven zijn, niet uitsluitend toekomt aan de Theologia Moralis, doch veel meer aan het officiële gezag, de kerkelijke en burgerlijke overheid, en het niet-officiële gezag der geestelijk hoogstaande elite. Tenslotte wezen wij erop, dat, wanneer men te uitsluitend op de normatieve taak der Theologia Moralis de nadruk legt, haar practisch karakter mogelijk wel het meest sprekend naar voren wordt gebracht doch dat dan tevens haar wetenschappelijk karakter verzwakt wordt. De reden hiervan is, dat èn de waarheid èn de geldigheid èn de zekerheid van die bijzondere regels van handelen dikwijls slechts een betrekkelijke zal zijn³⁷).

Op deze gronden menen wij, dat de primaire taak van de Theologia Moralis als wetenschap hierin bestaat, dat zij uitgaande van de gegeven der Openbaring het bovennatuurlijk leven in het algemeen en in het bijzonder begrijpelijk maakt, voorzover dit mogelijk is.

Deze opvatting doet ook het brede arbeidsveld der moraaltheologie als theologie beter uitkomen en wordt tenslotte gesteund door de indruk, die wij allen krijgen wanneer wij de Ia—IIae of de IIa—IIae van St. Thomas openslaan! Hij wil verduidelijken, verklaren en inzicht geven, niet alleen in de regels en normen maar vooral ook in de mogelijkheden en krachten van het bovennatuurlijk leven.

Dat bij deze nadruk op het inzichtelijk maken van het bovennatuurlijk leven en het verschuiven van de normatieve functie naar de tweede plaats het *practisch* (wetenschappelijk) karakter van de Theologia Moralis in het gedrang zou komen, behoeven wij niet te vrezen. Immers de moraaltheologie beïnvloedt óók met haar inzicht-gevende beschouwingen over het bovennatuurlijk leven, zijn structuur, wetten, vormen, enz. het bovennatuurlijk handelen. Zij is dus *practisch*, op de eerste plaats: omdat zij de kennis, welke voor het handelen nodig is, vergroot en verdiept;

vervolgens: omdat zij de leiding van het handelen vergemakkelijkt; tenslotte: omdat zij de waardering voor het bovennatuurlijk leven en de rijkdom ervan doet toenemen en zó het verlangen om het metterdaad te leven zal wekken en verstevigen!

Dat hebben wij hierboven met voorbeelden, aan de Theologia Moralis ontleend willen verduidelijken en bewijzen.

De moraaltheologie is een verwerkelijking van deze overtuiging, dat de waarheid, vooral de verhelderde waarheid, behalve een lichtgevende ook een wervende en bezielende waarde heeft! Zeker: de wervende en de bezielende waarde van de waarheid zal bij den mens die behalve een redelijk ook een zinnelijk wezen is, niet altijd een afdoende uitwerking hebben. Dat is een zwakte, die de moraaltheologie zich zal moeten getroosten (wanneer zij trouw wil blijven aan haar aard). Maar al kan de Theologia Moralis in haar wervende kracht te kort schieten, altijd is er haar verhelderende invloed op 's mensen handelen en daarom blijft zij *practisch*.

Toch is het natuurlijk van het hoogste belang, dat de mens de morele waarheden niet alleen beter kent maar vooral dat hij ze in praktijk brengt en het bovennatuurlijk leven daadwerkelijk beleeft.

Dát echter kan de moraaltheologie alléén niet bereiken en zij behoort daarom verlengd te worden met de gewijde welsprekendheid³⁸). Deze beschikt immers over een techniek die erop gericht is de mensen te overtuigen en tot daden te brengen. Zij is dus meer *practisch* dan de moraaltheologie. Het ligt buiten ons onderwerp dit verschil en de consequenties daarvan in de brede uit te werken: wij willen slechts wijzen op beider samenhang.

De verantwoordelijkheid en moeilijkheid van de christelijke welsprekendheid ligt niet hierin, dat zij de mensen moet overtuigen en tot daden brengen, want deze zijn, over het algemeen, gehaast genoeg om te aanvaarden en te handelen. Haar verantwoordelijkheid en moeilijkheid is hierin gelegen, dat zij moet overtuigen van de *waarheid* en deze toegang heeft te verlenen in de gedragingen en de zeden der mensen. Daarom zal de gewijde welsprekendheid zich te voeden hebben aan de Openbaring (het Woord Gods) en aan de H. Godgeleerdheid (Dogmatiek en Moraal), die de waarheden der Openbaring verduidelijkt, uitbreidt en verdedigt.

*Mijne heren Bestuurders der Sint Radboudstichting,
Mijne heren Curatoren,*

Ik breng mijn hartelijke dank voor het door U in mij gestelde vertrouwen. Door de benoeming tot Hoogleraar in de moraaltheologie, de mystiek en de algemene sociologie werd ik, uit de verborgenheid van het klooster, geroepen tot de taak, welke mijn confraters de Hooggeleerde de Langewendels zg. en de Hooggeleerde Kors achtereenvolgens, ieder op zijn wijze, zo uitstekend hebben vervuld. Ik weet, dat het onmogelijk is de eerste in zijn brillante en diepzinnige colleges te evenaren, hoe moeilijk het zal zijn de universiteit naar buiten te vertegenwoordigen, zoals de laatste dat vermocht. Toch hoop ik het door U in mij gestelde vertrouwen niet te beschamen.

Mijne heren professoren en ambtgenoten aan deze Universiteit,

De taak van den theoloog, en die van den moraal-theoloog in het bijzonder is uitgebreid en verantwoordelijk. Daarom hoop ik van Uw aller specialiteiten, voorzover daardoor de opgaven der moraaltheologie gemakkelijker en grondiger vervuld kunnen worden, gebruik te mogen maken. Op die wijze zou bij de immense taak, die mij wacht, de troost en de bemoediging van St. Paulus' woord „multi unum corpus sumus — gevelen zijn wij één lichaam” werkelijkheid worden.

Dames en heren studenten,

Tenslotte een enkel woord tot U. Wat kan ik U bij de aanvang van mijn functie, beter beloven, dan dat ik mijn best zal doen U vóór alles in te wijden in de moraaltheologische leer van St. Thomas. Ik vraag U niet te zweren bij de woorden van Uw leraar, maar, met hem medewerkend, Uw krachten en Uw tijd te geven om die inwijding zo volledig mogelijk te doen zijn : ervan overtuigd, dat de moraaltheologie door inzicht te geven, enigszins althans, in het geheim van het bovennatuurlijk leven niet alleen Uw eigen opgang naar God, maar ook die van al degenen, die ooit aan Uw leiding en zorg zullen worden toevertrouwd, kan vergemakkelijken ; want zij is een practische wetenschap !

Ik heb gezegd.

NOTEN

1. Sum. Theol. I. Q. 1. 1. 4.
2. Deman, Th., o.p., „La science morale ne veut qu'être utile et sa noblesse „propre est dans son utilité. Elle n'a point de plus ferme prétention que „d'approcher autant qu'il se peut du singulier et de fournir à l'action les „règles les plus déterminées.”
Sur L'Organisation de Savoir Moral.
Revue de Sciences Philos. en Theol. 1934, p. 260.
„Rien n'est plus inacceptable que de réduire la morale de St. Thomas à n'être „que spéculation, alors que son auteur la conçoit comme une science „essentiellement pratique et sans autre fin que de fournir ses règles à l'action.”
Article „Probabilisme” C. 590.
Dictionnaire de Théol. Cath. Tom. XIII¹.
3. Sum. Theol. I. II. Q. 100. A. 3. ad 3°. A. 5. ad 6°.
4. Schellekens, J. A. J., o.p., Verbetering der Volkszedes. Actio Catholica, Febr. 1946. blz. 39—42.
5. Sum. Theol. I. II. Q. 94. 1. 4.
6. Kreling, G. P., o.p., De Aard der H. Godgeleerdheid, blz. 18—19.
7. Cardeil, A., o.p., Le Donné Révélé et la Théologie, p. 343.
8. Deman, Th., o.p., a.c. p. 265.
9. Sum. Theol. I. II. Q. 77. A. 2.
10. Sum. Theol. I. II. Q. 58. A. 4. ad 3°.
11. Sum. Theol. I. II. Q. 90—Q. 108.
12. Sum. Theol. I. II. Q. 92. A. 1.
13. Sum. Theol. II. II. Q. 51. A. 3 en 4.
14. Sum. Theol. II. II. Q. 120.
15. Sum. Theol. I. II. Q. 94. A. 6. II. II. Q. 120. A. 1 ad 3°.
16. Sertillanges, A. D., o.p., Somme Théologique. La Béatitude, p. 263—275.
17. Sum. Theol. I. Q. 60. ad 3° en A. 5.
18. Matth. 22. 27.
19. Rom. 8, 9 en 27.
20. Maritain, J., Distinguer pour Unir ou les Degrés du Savoir. Chap. VIII et Annexe VII.
21. Sum. Theol. I. II. Q. 90. A. 4.
22. Sum. Theol. I. II. Q. 96. A. 5.
23. Lumberras, P., o.p., Theologia Moralis ad Decalogum Angelicum. Mense Octobri 1943, p. 265—299.
24. Sum. Theol. I. Q. 2. Proëm.
25. Sum. Theol. II. II. Prol.
26. Misschien is het niet overbodig op te merken, dat wij dat voorbehoud telkens maken, wanneer wij spreken over inzicht geven in- of begrijpelijk maken van het bovennatuurlijk leven. Wij veronderstellen dan telkens „voor zover dat mogelijk is”: ook al laten wij het nu en dan om beknoptheid of stijlredenen weg.
27. Rom. 5. 20.
28. II. Corinth. 4. 7.
29. Sum. Theol. II. II. Q. 47—56.
30. Sum. Theol. II. II. Q. 49—52.
31. Sum. Theol. II. Q. 1. A. 3. ad 1°.
32. cfr. Lemonnyer, A., o.p., Notre Vie Divine, p. 410—411.
33. Sum. Theol. I. II.
34. Sum. Theol. II. II.
35. cfr. Lemonnyer, A., o.p., Notre Vie Divine. La Théologie Spirituelle comme science particulière, p. 403—417.
36. Périnelle, J., o.p., Bulletin de Théologie. Revue de Sciences Philos. et Théol. 1935, p. 734—737.
37. cfr. Lemonnyer, A., o.p., Notre Vie Divine, p. 413.
38. cfr. Deman, a. Questions disputées de Science Morale. Revue de Sciences Philos. et Théol. 1934, p. 278—285. b. Composantes de la Théologie. Revue de Sciences Philos. et Théol. 1939, p. 386—434.

